

УДК 141.32

КОНЦЕПТ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ЯВИЩЕ ГРОМАДЯНСЬКОГО СОЦІУМУ

Оксана Сарабун

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: oksana.sarabun@gmail.com*

Розкрито концепт відповідальності як невід’ємний аспект вільного самоздійснення людини. Зосереджено увагу на екзистенційній природі відповідальності, що є особовим джерелом її соціального виміру. Окреслено креативний потенціал відповідальної людини-творця на противагу духовній порожнечі та втраті сенсу власного існування. Запропоновано демаркацію між концептом відповідальності та поняттям обов’язку. Визначено специфіку антропоцентричної етики панування на відміну від екологічної етики відповідальності. Горизонт майбутнього суспільного поступу гіпостазується на основі кореляції його віртуального образу з визнанням гідності Іншого та відповідальності особи за її/його самоздійснення, передумовою чого виступає громадянський культурний простір.

Ключові слова: особа, відповідальність, соціальна відповідальність, сенс існування, самоздійснення, обов’язок, антропоцентризм, природологізм (екологізм), горизонт майбутнього.

Ритми розвитку сучасної парадоксальної дійсності характеризуються нестабільністю та суспільним, культурним і політичним збентеженням, а рівень духовно-морального клімату свідчить, що життя багатовимірне, складне й неоднозначне. Обличчя та внутрішній настрій епохи проявляється в тому, щоб “в складній життєвій ситуації знайти свій шлях, дозріти до рішення, за яке здатний взяти на себе відповідальність” [3, с. 18]. Відтак, **метою статті** є спроба досягнути виклики нашої доби, методологічно спираючись на екзистенційну традицію філософування, інтерпретуючи смисложиттєвий концепт відповідальності.

Екзистенційна позиція в тлумаченні людського життя, скеровує на поворот до його індивідуального виміру, згідно з яким джерело нашої поведінки є не в абстрактній природі, а в кожному зокрема: “екзистенція долає зовнішнє відчуження між мисленням та життям, формуючи їх в єдність мислячого життя чи наповненої життям думки” [1, с. 37]. В результаті такого підходу, людина постає перед собою, як проблема власного буття. Вона починає відзначатися невизначеністю в стосунку до власних завдань, інтересів та способів досягнення щастя. Ця трудність не може бути вирішена об’єктивно чи теоретично. Вона спонукає людину до відповідальності за власне рішення, яким би суперечливим та недосконалим воно не було. Тобто, екзистенціалізм не відмежовує себе ні від чого людського, приймаючи кожну окрему людину в повноті її безпосереднього неоднозначного, сповненого драматизму життя. Через це, далі мова піде про особовий вимір відповідальності, який не може бути редукований до меж загального поняття, а є одним із екзистенціалів

людського вільного самоздійснення й самовизначення. Його обриси вимальовуються шляхом з'ясування змісту і призначення людського життя в ситуації труднощів конкретного повсякденного вибору орієнтирів та пріоритетів. Важливим є звернення до особового виміру відповідальності в ситуації, коли епоха зловживає гаслами про потребу глобальної відповідальності, а в результаті ми забуваємо про ту фактичну відповідальність, яку має кожен з нас – в жодному разі не за глобус, а за те, чим лише йому і нікому іншому було довірено займатися і піклуватися. Відповідальність ми несемо за те, що не стали собою, а не кимось іншим. Наприклад, рабин-хасид Маєр любив повторювати: “Бог не судитиме тебе за те, що ти не був Авраамом, Мойсеем чи Самсоном... Бог судитиме тебе, чи і наскільки ти був Масром”. Тобто фундаментальна екзистенційна відповідальність в тому, аби стати собою, адже це завдання людина не може делегувати нікому іншому.

Рефлексію над екзистенційними витоками відповідальності вбачаємо невід’ємним компонентом становлення українського громадянського соціуму, адже за участю цієї філософської позиції перед нами постає свідомий та вільний індивід, що своїм творчим потенціалом конструює дійсність, яка поза ним є хаотичною та відчуженою реальністю, позбавленою змісту. Людська екзистенція не є інструментом в руках вищої реальності – розуму, людства, вищого духу чи абсолюту, вона нічим не обмежена і не обумовлена поза власною волею та здатністю до ризику й ініціативи. Закинена у світ, який тяжіє до знищення будь-яких її ініціатив, людина не визначається нічим, окрім неї самої. Тому немає жодної гарантії доцільності її вибору, а лише безупинна дія на власний страх і ризик, під власну відповідальність. Відповідальність завжди є іманентною для творчого потенціалу людини, тому уникнення відповідальності – пряма дорога до набуття рабської свідомості. У цьому сенсі відповідальність виконує функцію розгортання нової дійсності, яка є наслідком розкриття неповторного потенціалу особи. Очевидно, що не завжди розгортання унікальності особи здійснюється через модус відповідальності. Але у такому разі, нехтування відповідальністю обертається втечею від свободи конкретного індивіда, коли тягар його вчинку лягатиме на плечі когось іншого. Тобто, світ стає таким, якою є людина, яка вибудовує його як активна, унікальна, незамінна і неповторна екзистенція. У зв’язку з цим, наприклад, Ж.-П. Сартр відзначає те, що “усі інтелектуали мріють діяти” [11, с. 281], проте лиш одиниці відважуються, пам’ятаючи про неминучий тягар відповідальності за наслідки власних дій.

Таким чином, звернення до проблематики відповідальності не зводиться до теоретичного інтересу, її актуальність гостро виявляє себе в спробі, зокрема, сучасного українця, відповісти на глобальне смисложиттєве питання, в якому зводяться до спільного знаменника численні проблеми: починаючи від соціальної нерівності й закінчуючи внутрішньою роз’єднаністю людей – чому я живу в соціальному просторі саме такого, а не іншого виміру? Певний просвіток у вирішенні цього запитання вбачаємо в прийнятті думки, згідно з якою “відповідальність за своє життя, а отже, його успіх, добробут і щастя нікому не може бути переданою, ми самі несемо відповідальність за себе” [12]. Саме з усвідомлення самих себе єдиною причиною власних національних і державних невдач та катастроф, не перекладаючи при цьому відповідальності на незалежні від нас та несприятливі для нас обставини, ми можемо починати будувати бажаний соціальний простір. Безперечно, що обставини формування української нації далекі від нормальних умов, але небезпека в тому, що ми звикли, мовлячи про власну історію, викликати співчуття до себе, а це має наслідком безпринципність у гострих національних питаннях, яку ми під покровом гуманності називаємо

толерантністю. Насправді, Україні потрібне не співчуття, а повага. Остання ж виростає з того, що ми зможемо прийняти на свої плечі тягар відповідальності за власну історію та перестанемо звинувачувати у наших негараздах лише незалежні від нас обставини. Таку позицію відстоює, наприклад, Л. Крушельницька. Згадуючи історію репресій та поневірянь своєї родини в горнилі тоталітарної системи, яка є уособленням трагедії української інтелігенції у XX ст., вона твердить, що попри все, “причиною всіх наших національних і державних невдач та катастроф є ми самі” [7, с. 39].

Потреба філософського осмислення комплексу проблем соціальної відповідальності зумовлена сучасним станом розвитку української державності, яка на початку XXI ст. характеризується великим внутрішнім розчаруванням у колишніх ідеалах, що межують з духовною порожнечою. Часто провідні настрої епохи виявляються в нотках безглуздості та абсурдності: “скільки людей за останні два століття відчували спокусу – як Іван Карамазов Достоевського – “повернути Богові квиток” у той безглуздо жорстокий світ... але сам факт, що людині такий світ видається абсурдним, засвідчує, що людина є істотою, котра прагне сенсу” [3, 58]. Сенс з’являється тоді, коли людина здатна мужньо прийняти рішення та нести за нього відповідальність. Питання про сенс людського існування дуже гостро звучали ще в ситуації XX ст. Проблематика сенсу може бути сформульована так: чому взагалі повинно бути дещо, а не ніщо? Позицію, згідно з якою дещо все ж має перевагу над ніщо, можна обґрунтувати покладаючись саме на принцип відповідальності, який є способом привнесення людиновимірному сенсу в абсурдний поза людською участю світ, адже “найбільший шедевр перетворюється на простий шмат матерії у світі, де немає людей” [6, 156]. Користуючись термінологією С. К’єркегора, ми живемо в час “духовної розгубленості”, коли “найзагальніша й найголовніша мета людського життя полягає в здійсненні ідеї “людина” [4, с. 20].

В сучасній соціальній філософії проблематика відповідальності має безпосередній вихід на соціальну практику, адже розуміння відповідальності в її філософсько-теоретичному аспекті дає змогу більш продуктивно досліджувати проблеми юридичної відповідальності загалом і кримінальної відповідальності зокрема. На рівні соціальної визначеності особи, відповідальність проявляється як регуляція поведінки відповідно до загальноприйнятих соціальних норм, як погодження виконувати свої суспільні ролі, як свідоме відношення до суспільних вимог. Відповідальність у соціальному контексті свідчить про моральну, правову та соціальну зрілість особи, про її дієздатність та правоздатність. Тут відповідальність виступає як система підзвітності, як санкція за дії, що не узгоджуються з інтересами суспільства. Межа відповідальності людини залежить від суспільної значущості її поведінки. Тобто, людина відповідальна за те, що в силу обставин чи домовленості залежить від неї, на що вона поширює свою компетенцію. Так, відповідальність є способом впорядкування багаторівневих та різнопланових суспільних відносин, на основі чого людина має набути здатності поводитися, враховуючи інтереси інших осіб. Тобто, соціальна відповідальність є гарантом соціальної безпеки загалом і особистої безпеки людини, зокрема.

Відповідальність є вагомим інструментом у механізмі соціального контролю, що забезпечує міру ефективності суспільного організму та свідчить про рівень моральної, правової і соціальної зрілості особи. Предметом нашого зацікавлення є екзистенційні чинники формування відповідальності в глибинах духовного життя індивіда, які не є нав’язані зовні через норми та правила, а є природною і бажаною умовою його автентичного самоздійснення в руслі конструювання громадянського простору. Тому важливо наголосити, що

наскільки людина здатна бути відповідальним співучасником життєвих подій, настільки вона є вільною. Дійсність відповідальності є гарантом дійсності свободи, їхні взаємно зумовлюються та взаємно визначаються. І як висловлюється, наприклад, М. Рідель: “людина не є “засудженою, приреченою на свободу”, як це вважав післявоєнний екзистенціалізм, радше – на те, щоб брати на себе відповідальність” [10, с. 82]. Таким чином, без відповідальності свобода є неможливою, вона стає тоді лиш фікцією. Відповідальність – це свідоме вольове самообмеження свободи, що є умовою її можливості. Відповідальність є невід’ємною ознакою людської істоти, вона утверджує і скріплює її свободу, а отже, вона не є лише механізмом зовнішнього контролю та регуляції соціальної поведінки. Повертаючись до рефлексії над екзистенційною природою відповідальності, зупинимось на тому, що помічним для розуміння її змісту, буде відмежування останньої від поняття обов’язку. Зміст обов’язку яскраво втілюється в категоричному імперативі І. Канта, сенс якого зводиться до “ти повинен” чинити достойно, адже твої дії підносяться в ранг універсальної норми. Поняття ж відповідальності засновується не на зовнішній вимозі, а на внутрішній потребі перед Іншим. Обов’язок є взаємний, він проявляється, коли наявні дві сторони, які мають взаємні права, прописані умовами договору, при порушенні яких висувають один одному претензії. Відповідальність, натомість, не є взаємною, адже її об’єктом є той, хто потребує в даний момент допомоги. Тобто, бути відповідальним – це проявити власну “необов’язкову” ініціативу стосовно людини з якою мене не пов’язують жодні взаємні зобов’язання. Відповідальність – це діяльність “першим номером”, а не в силу того, що хтось поважає мої права і я зобов’язаний відповісти йому взаємністю. Відтак, автентичним предметом відповідальності, що виходить за межі безпосередніх обов’язків, є збереження відносин довіри, на яких ґрунтується спільне життя людей. Якщо обов’язок – само собою зрозумілий логічний наслідок взаємної угоди, то відповідальність не є аксіоматично дана, її моментом є розгортання такої мовленнєвої практики й комунікації, що дорівнює визнанню гідності Іншого. Екзистенціалізм засвідчує, що передумовою появи відповідальності є вільна та свідомою особа, а не бездоганно раціонально обґрунтований об’єктивний обов’язок. Відповідальність містить у собі моральну основу обов’язку, який доводить, чому слід чинити саме так, а не інакше, але його недостатньо для реалізації цього положення в дії. Тому іншим аспектом відповідальності є психологічна здатність спонукати волю до діяльності. Отож екзистенціалізм трактує відповідальність як внутрішню притаманну характеристику особи, згідно з якою я відповідаю, бо маю бажання, бо цей процес невід’ємний від моєї природи, а не тому, що я змушений. Оскільки відповідальність є частиною мене, а не просто закономірним наслідком моїх дій, то це веде до того, що я маю не навчитися відповідальності, не прийняти її як зовнішню норму суспільної поведінки, а відкрити її через самопізнання в аксіології такої мовно-мовленнєвої комунікації, вартості якої заснуються на визнанні неповторності й творчої природи людини як суспільної цінності. Основа визначеної таким чином відповідальності, полягає передусім у повазі до гідності особи, а не до інститутів. Тому, можемо ствердити, що “відповідальність обумовлена статусом, усвідомлюється людиною як покликання, а обумовлена угодою – як обов’язок” [5, с. 41].

Варто звернути увагу і на те, що в ситуації ХХІ ст. принцип відповідальності спонукає нас переосмислити цінність антропоцентризму, закладену в традиційній етиці ще від часів беконівської тотожності знань і могутності. Беконівський ідеал поступово призвів до неспроможності людини захистити себе й довкілля від своєї ж часто руйнівної сили.

Людина стала рабою своєї могутності, а її кмітливність та винахідливість почала межувати зі свавіллям та зухвалістю. Закладені в сучасній технології небезпеки, показують, що сьогодні самолюбна людина має бути усунена з п'єдесталу зверхності над природою та світом і прийняти те, що її потреби не є остаточною інстанцією морально належного. Коректуючи абсолютизацію антропоцентризму, ми відкидаємо ієрархічну будову світу та розміщуємо потреби людини поруч з вимогами інших живих істот. Сьогодні ми «хапаємо дрижаків, коли величезна могутність поєднується з величезною порожнечою, величезна спроможність – з якнайменшим знанням про те, для чого все це» [6, с. 45]. Взаємопов'язаними є два виміри відповідальності – збереження від деградації людського образу та наявність фізичного буття довкілля. Вимоги ХХІ ст. демонструють потребу в природоцентричній або екологічній етиці зі спрямуванням до такого майбутнього, що необхідне і для природи, і для самої людини. «Природа як предмет людської відповідальності є чимось новим для етичної теорії» [6, с. 21]. Це зумовлено тим, що сучасна агресивна технічна інтервенція людини робить природу вразливою та незахищеною. Тому кумулятивно-технологічна діяльність вже не є етично нейтральною. Природа в своїй безмежній здатності до самовідтворення спершу нівелювала плинні й недовговічні людські починання. Але ХХ ст. і особливо ХХІ ст. демонструє тенденцію, згідно з якою людське відношення до природи набуває етичної означеності, оскільки несе в собі загрозу природному світу. Байдуже ставлення людини до прав самої природи, має змінитись на усвідомлення її самоцінності й прийняття того, що вона без нас, як космос, може існувати, а ми без неї – ні. Тому автентично людська позиція полягає в тому, щоб визнавати за природою її власну гідність, яка протистоїть сваволі нашої могутності. Природа є не просто фізичною умовою існування людини в майбутньому, а і складовою людської екзистенційної довершеності. Як парадоксально би це не звучало, але життєві реалії є підтвердженням того, що людині слід вчитися людяності в представників тваринного світу, які ніколи не опускаються нижче свого природного образу, на відміну від самої людини, яка може чинити в деяких ситуаціях, як «звір». В ситуації загрози спільній долі природи та людини, маємо усвідомити самодостатню гідність природи і, подолавши утилітарні мотиви, оберігати її цілісність.

Покладений в основу мовно-мовленнєвої комунікації й філософського дискурсу принцип відповідальності є засобом конструювання дискурсивно-етичного горизонту людського майбутнього. Його аксіологічна визначеність підтверджує необхідність не просто обмежувати власні дії згідно з деонтологічними моральними принципами, але спонукає співставляти їх з наслідками людської діяльності загалом. Лише позиція відповідальності людини перед людиною й усім довкіллям здатна уможливити наше спільне виживання. Актуалізація віртуального майбутнього, як елементу самоусвідомлення, – це не знецінення теперішнього, але умова врахування наслідків теперішньої дії особи на сенс власного самоздійснення й життя. Майбутнє є цілком актуальним символічним чинником розгортання громадянського комунікативного простору й культурної життєвої сфери та регулятивним принципом конституювання сучасної соціальної дійсності. Відповідальність, як спосіб окреслення горизонтів майбутнього, не стосується побудови його утопічних благих проєктів, а є конструктивним способом уникнути небезпек, що обумовлюються негативними технологічною й аксіологічно знехтуваною глобалізацією. Йдеться про те, що небезпекам і загрозам, які людина несе для природи й цивілізації, слід надавати більшої уваги, ніж передбаченню блага, адже в протилежному випадку ми повертаємось до комуністичної

практики примусового приведення людства до “щасливого майбутнього”. Не йдеться про те, що маємо жертвувати теперішнім заради майбутнього, а про те, що на бажане благо не слід очікувати в майбутньому, адже вже сьогодні складаються передумови для його здійснення. Запропоновані гіпотези стосуються потреби забезпечити себе від небажаного, а не створити майбутнє на основі певних благ. Тобто, можна жити без так званого уявного чи віртуального “найвищого блага”, однак не допустимо миритися з очевидним злом. Без участі відповідальності майбутнє стає негідним людини буттям. Нашим завданням є не піклування про ідеальне майбутнє, а лише забезпечення його перспективної віртуальної й практичної соціальної наявності. Взвзявши за аксіому тезу про те, що людство має продовжувати існувати, воно апріорно постає перед проблемою відповідальності за саму ідею людини, за можливість її еволюційного здійснення.

Таким чином, можемо підсумувати, що проблематика відповідальності максимально наближає філософську рефлексію до життєвих реалій глобалізованого світу й надає їй практичного комунікативного, громадянського й соціально-етичного виміру. В серпанковому пошуку шляхів у майбутнє, відповідальність стає наскрізним світоглядно-моральним орієнтиром. Він відкидає пасивну чи нігілістичну реакцію на наслідки модерну або ж втечу від світу, й натомість пропонує активну демократичну й громадянську залученість людини до складних соціальних, науково-технологічних і цивілізаційних процесів. Втеча від світу, чи в формі інтелектуального нігілізму, чи міщанського комфорту й байдужості, є проявом етичної безвідповідальності; вона закорінена в моральному нарцисизмі егоїстичних традиційних світоглядних настанов. Вони можуть також проявлятися у таких світоглядних формах, як фаталізм з вірою в приреченість, чи релятивізм з відкиданням базових моральних засад людського співжиття або ж як утопізм, який, знецінюючи сучасність і апелюючи до етики досконалої людини, несе в собі загрозу фанатизму.

Екзистенційне підґрунтя, як спосіб самоздійснення відповідальної особи, дає можливість не зводити відповідальність до звіту про власні дії тільки перед самим собою та до прийняття на себе вини за їхні можливі наслідки. Адже в такому разі жива й стражденна тілесна людина зводиться до рамок соціально-політичної функції, що виконує певні завдання з суспільно визначеними й очікуваними результатами. Відповідальність не є простою зовнішньою вимогою чинити належно. Вона постає внутрішньою потребою й умовою екзистенції, без чого остання не здатна на повноцінне самоздійснення. Отже, відповідальність – це внутрішній свідомий вибір на користь свободи самовизначення, а не схематичне редукування індивідуальної свободи до комплексу її зовнішніх, спільних для усіх людей деонтологічних норм. Відповідальність – це визнання особою самої себе єдиною причиною того, на що спрямована її воля й свобода вибору. Це прийняття всіх наслідків нашого “авторства” щодо буття. Відповідальність є не лише механізмом зовнішнього контролю та регуляції соціальної поведінки, яка погоджує особистісні й суспільні інтереси, але є невід’ємною ознакою людського існування, в якому здійснюється аксіологія її морально-етичних настанов і визначається міра її свободи, – тобто, дійсність відповідальності є гарантом дійсності свободи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аббаньяно Н.* Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм и другие работы. СПб.: Алетейя, 1998.
2. *Апель К.-О.* Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі. К.: Дух і Літера, 2009.
3. *Галік Т.* Ніч сповідника. Парадокси малої віри у постоптимістичну епоху. Жовква: Місіонер, 2010.
4. *Гессен Й.* Сенс життя. Унів: Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009.
5. *Гришук В.* Соціальна відповідальність: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012.
6. *Йонас Г.* Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. К.: Лібра, 2001.
7. *Крушельницька Л.* Рубали ліс... (спогади галичанки). Львів: Астролябія, 2008.
8. *Маєр-Абіх К.* Повстання на захист природи. Від доквілля до спільноствіту. Київ: Лібра, 2004.
9. *Нанси Ж.-Л.* В ответе за существование // Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. Томск: Водолей, 1998. С. 306–317 // <<http://www.philosophy.ru/library/intent/index.html>>.
10. *Рідель М.* Свобода і відповідальність. Два засадничих поняття комунікативної етики // Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. К.: Либідь, 1996. С. 68–83.
11. *Сартр Ж.-П.* Брудними руками // Сартр Ж.-П. Нудота: Роман, п'єси. Х.: Фоліо, 2006. С. 241–341.
12. Українська хартія вільної людини // <<http://1-12.org.ua/2012/12/08/1421>>.

**A CONCEPT OF RESPONSIBILITY
AS A PHENOMENON OF CIVIL SOCIETY**

Oksana Sarabun

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: oksana.sarabun@gmail.com*

A concept of responsibility as an inalienable feature of free self-execution of a person is discovered in the given article. The main attention is paid to the existential nature of responsibility which is a specific source of its social dimension. Creative potential of responsible human-creator is analysed in contrast to spiritual emptiness, losing of a reason for own existence. Demarcation between the concept of responsibility and notion of duty is proposed by the author. A specific nature of anthropocentric ethics of dominance is determined in contrast to ecological ethics of responsibility. Horizon of future development of the society is foreseen on the basis of its virtual image correlation with recognition of dignity of another person and responsibility of the person for his/her self-execution that is determined by civil cultural environment.

Key words: person, responsibility, social responsibility, reason for existence, self-execution, duty, anthropocentrism, naturologism (ecologism), horizon of future.

КОНЦЕПТ ОТВЕТСТВЕННОСТИ КАК ЯВЛЕНИЕ ГРАЖДАНСКОГО СОЦИУМА

Оксана Сарабун

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
e-mail: oksana.sarabun@gmail.com*

Раскрыто концепт ответственности как неотъемлемый аспект свободного самоосуществления человека. Сосредоточено внимание на экзистенциальной природе ответственности, которая является личным источником ее социального измерения. Очерчено креативный потенциал ответственного человека-творца в противовес духовной пустоты и потери смысла собственного существования. Предложено демаркацию между концептом ответственности и понятием долга. Определено специфику антропоцентрической этики господства в отличии от экологической этики ответственности. Горизонт будущего общественного развития гипостазируется на основе корреляции его виртуального образа с признанием достоинства Другого и ответственности лица за его/ее самоосуществление, предпосылкой чего выступает гражданское культурное пространство.

Ключевые слова: Личность, ответственность, социальная ответственность, смысл существования, самоосуществление, долг, антропоцентризм, природологизм (экологизм), горизонт будущего.

Стаття надійшла до редколегії 30.05.2013

Прийнята до друку 24.06.2013